

A nyelvkönyvek és a gyorsan változó világ

A Színes magyar nyelvkönyv szövegeinek elavulása

HAVASI ZSUZSANNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
havasizsuzsi4@gmail.com

A nyelvkönyvek időnek kitett munkák, hiszen magukon hordozzák keletkezésük korának nemcsak módszertanát, de nyelvéllapotát is annak rendszerbeli és társadalombeli összefüggésrendszerével együtt. „Szerkesszen mondatokat a megadott szavak felhasználásával! – felszabadulás, Magyarország, élet, megváltozik, óta” – kéri az 1979-ben megjelent Színes magyar nyelvkönyv egy instrukciója. Dolgozatom e tankönyv példaanyagának nyelvtörténeti vizsgálatával, a könyvben szereplő szövegek műveltségváltás okozta elavulásával foglalkozik. Kutatási kérdésem elsősorban arra vonatkozott, milyen szinteken bukkanhatunk a rendszerváltás előtti időszakot megjelenítő struktúrákra. Megkíséreltem elkülöníteni a pusztán az ideológiai hatás tükrözése miatt aktualitását veszített és az egyéb okokból elavulttá vált nyelvi adatokat, illetve ezeken az eseteken belül számos alkategóriát állítottam fel. Az okokat részletesen áttekintve felvetődik, számon kérhető-e egy nyelvtanító munkán az időtállóság. Vagy mutathatja-e éppen az egy nyelvkönyv erőnyeit, hogy megírásának kora után parodisztikusnak hat?

Kulcsszók: magyar mint idegen nyelv tananyagok, szocialista ideológia, szószedet, Új színes magyar nyelvkönyv, MagyarOK.

1. Bevezetés. Dolgozatom középpontjában az 1979-ben megjelent Színes magyar nyelvkönyv példaanyagának és olvasmányainak elavulása áll. A szókincs változásának vizsgálatához segítségül hívtam egy, az elsődleges forrással folytonosságot vállaló tankönyv, a 2007-ben megjelent Új színes magyar nyelvkönyv szójegyzékét. Visszacsatolásként még egy szójegyzéket felhasználtam, ez a 2013-as megjelenésű MagyarOK tankönyvcsaládhoz tartozik. A rendszerváltás előtti és napjaink nyelvhasználatát reprezentálandó használtam az ÉKsz. első és második, átdolgozott kiadását; az átdolgozás, természetéből adódóan, főként a stílusminősítés megállapításához volt mérvado (ÉKsz.² 5–6; PUSZTAI 2003: 363).

A nyelvkönyvek címeiben, különösen a nagyobb nyelveket tanító kiadványoknál gyakran találkozni a tényleges cím előtti *új* jelzővel. Ez is mutatja, hogy ezek a munkák mennyire igénylik a folyamatosan megújított kiadások meglétét, hiszen követniük kell a világ, az ezt tükröző nyelv, valamint a tanítási módszerek változásait is. A nyelvhasználat, nyelvi jegyek kérdéskörén belül is különböző mértékű elavulásokkal találkozhatunk. GEDEON MÁRTA hasonló tárgyú összefoglalójának (2011: 6) szóhasználatát átvéve az elavulási készség és fok a nyelvi rendszer egyes elemei, struktúrái tekintetében változó: a nyelvtani rendszerben annak stabilabb volta miatt az elavultság csekély mértékben jelenhet meg, ha egy olyan, ma is könnyen hozzáférhető, nyomtatott munkát forgatunk, mint például a jelen dolgozatban szereplő Színes magyar nyelvkönyv, annál jellemzőbb viszont a gyorsabban változó szókincs és stílusjegyek.

2. A Színes magyar nyelvkönyvről. A Színes magyar nyelvkönyv célcsoportja, az egyetemi nyelvi előkészítő csoport nagyban befolyásolja a bemutatott szókincset. Ennélfogva a tankönyv, egyetemi jegyzet tematikájában széleskörű, olvasmányai között szerepel magyar történelmet, de az ipart vagy a mezőgazdaságot bemutató szöveg is. A megközelítőleg 1700 szavas szókincs összeállítását a szerzők ez irányú válogató munkája előzte meg, amelyhez nyelvkönyveken kívül szakirányú tankönyveket is feldolgoztak (PRILESZKY 1998: 399).

3. A tankönyv elavulásának okai. A tananyag idejétmúltságát illetően különféle csoportokat állítottam fel. Noha az éles elhatárolás sokszor lehetetlen, megkülönböztetem egyfelől a bármely nyelvkönyvnél, bármely időszakban bekövetkező, a rendszerváltástól leginkább függetleníthető jelenséget: a szókincs ilyen természetű elavulását (4.), másfelől a rendszerváltással összefüggésbe hozható jelenségeket: a rendszerváltás előtti ideológia megjelenését (5.). Ezen belül két komplexebb esetet állítok fel. Az egyikben egy válogató folyamatot befolyásol a politikai rendszer (5.1.), a másikban pedig a létrehozott szövegek logikai struktúrája, logikai viszonyai veszik át az ideologikus tartalmakat (5.2.).

4. Elavulttá vált kifejezések. Egyes kifejezések elsősorban nem a rendszerváltás előtti korszak ideológiájának közvetlen tükrözése miatt tűnnek elavultnak a mindennapi nyelvhasználathoz képest. Általános a ma csupán formális helyzetben használt kifejezések jelenléte a Színes magyar nyelvkönyvben, tehát a folyamatok mögött feltételezhetünk egy regiszterbeli eltolódást.

A példaanyag bemutatásakor először egy olyan esetet vázolok fel, amelyben egy szó két egyaránt használt alakja, az azok formalitásbeli skálán való elhelyezkedése kerül a középpontba. A tankönyv első része csak a *televízió*, a második pedig szinte kizárólag a *tévé* szót használja. Ez mutathatja azt a jelenséget, hogy a *tévé* formális helyzetekben is felváltja a műszaki szókincsre emlékeztető *televízió*-t könnyebb kiejtése, rövidezsége miatt. Természetesen nem gondolom, hogy bármiféle használatbeli változás a tankönyv két részének megírása közben következett be, hanem a jelenség az ingadozó nyelvhasználatot mutatja azzal, hogy a jegyzet a tanulónak először olyan formát próbál adni, amely használatakor semmiképpen se ítéltessen udvariatlannak. Hiszen a diákoknak célravezető elsőként az általánosan alkalmazható alakot bemutatni, amelynek használatakor formális szituációban sem vét a normák ellen („Az intézet *televíziója* a földszinten van.” SzMNY. 1: 178; „Azután leült a *tévé* elé.” SzMNY. 2: 47). A vizsgált szavak esetében a SzMNY. hagyományát követő ÚSzMNY. szójegyzéke nem ad többletinformációt, mindkét alakot szerepelteti. Így tesz a MagyarOK szószedete is, itt azonban a *tévé* forma a *televízió* fölé kerül gyakoriságban, a tankönyv első részéhez készült szólista példamondatokban csak az előbbi alakváltozatot szerepelteti háromszor, tehát ezt választja a mindennapi beszélgetések alakjaként, azt sugallja, hogy ennek használata a hétköznapi kommunikáció során elfogadott, a nyelvtanuló a mindennapok során

alkalmazhatja a formát. A nyelvi változás tehát az ingadozás mértékében, a preferált forma kitüntetetté válásában figyelhető meg.

Hasonló történik a jegyzetben a ma szintén rövidebbé miatt kedveltebb alak, a *meccs* esetében. Ez a szó viszont egyáltalán nem jelenik meg a könyvben (holott például a 2013-ban napvilágot látott MagyarOK ezt tanítja), helyette a hivatalosabb *mérkőzés* szerepel csupán („A *mérkőzés* érdekes volt.” SzMNY. 2: 221), így ebben az esetben nagyobb, láthatóbb változással van dolgunk. Az ÚSzMNY. szószeretében szintén csak a *mérkőzés* szerepel, de az ÉKsz.¹ és az ÉKsz.² is hozza mindkét alakot, noha a *meccs* minősítése a kiadásokban változatlanul bizalmas.

Az egymás mellett élő *autó* és a *gépkocsi* kifejezés egyaránt megtalálható a könyvben („Az *autón* Gabi apja megy a gyárba.” SzMNY. I. 160, kormány – 1. „amivel a *gépkocsit* irányítják” SzMNY. 2: 143). Ebben az esetben a rövidebb *autó* forma tűnik elterjedtebbnek – már a tankönyv megírásának idején is – a belső keletkezésű *gépkocsi*-val szemben; az előbbi gyakran fordul elő, míg utóbbi csupán kétszer jelenik meg a második kötet végén, ebből egyszer hivatalos szövegben, egyszer pedig szómagyarázatban. Az ÚSzMNY. szószeretében mindkét változat bekerült, viszont a MagyarOK az *autó*-t tanítja; a *gépkocsi*-t egyáltalán nem tartja szükségesnek (az adott szinten).

A ma a köznyelvben *busz*-ként használt szó következetesen *autóbusz*-ként fordul elő („Az utasok felszállnak az *autóbuszokra*, de egy magas férfi ott marad az épületnél.” SzMNY. 1: 106). Ennek magyarázata, hogy a *busz* minősítése bizalmas (ÉKsz.¹, de a stílusminősítés így került az ÉKsz.²-be is). Az ÚSzMNY. változtatása a *busz* felvétele a tanított szavak közé, de a könyvben marad az *autóbusz* alak is. A változásokat eddig is jobban tükröző MagyarOK kihagyja az *autóbusz*-t, de a *busz* mellett megjeleníti a *buszozik* igét.

Az említett esetekben tehát olyan folyamatok mutatkoznak meg, amelyekben a formális kifejezés egyre inkább nélkülözhető, lecserélhető a mindennapi megnyilatkozásokban, használata feltételezhetően szűkül, a bizalmas változat pedig egyre szélesebb körben válik elfogadhatóvá. A bemutatott kifejezések kapcsán feltételezhető az is, hogy azokban a munkákban, amelyek egy meglévő régebbi változat átdolgozásai (dolgozatomban ilyen az ÚSzMNY.), jóval kevésbé tükröződik a nyelvi változás, illetve a jelen nyelvéllapota, mint egy előzmény nélküli anyag, itt a MagyarOK esetében, ahol a szerző önmaga nyelvről való tudását, nyelvéllapotról való elképzeléseit nem állítja egy meglévő, régebbi munka mellé.

5. A rendszerváltás következtében létrejött változások: az ideológia közvetlen tükröződése

5.1.A tanítandó nyelvi anyag válogatását befolyásolja az ideológia. Elsőként a tankönyv felszíni rétegét vizsgálom, bemutatom, hogy az ideológia hogyan jelenik meg azokban az esetekben, amikor az írói munka válogató folyamatot foglal magában: a bemutatott témák és a tárgykörből tanítandó szókincs kiválasztását. Feltételezhetően a szelektálásnál nem közvetlenül a társadalmi elvárásoknak való megfelelés állt a példamondatba kiválasztott elemek mögött, hanem a valóságra reflektálás szándéka.

A jegyzetben bemutatott, kiemelt országokat, nemzeteket például véve természetes, hogy azok a nemzetiségek kerülnek a tankönyvbe, amelyek képviselői az egyetemi előkészítő csoportban tanulhattak. Így csupán egy hasznos funkciónak felel meg a tananyag, lehetőséget nyújt a diákok kommunikációs céljainak kifejezésére, viszont politikai döntés áll amögött, hogy egyáltalán milyen országok tanulói képezik a jegyzet célcsoportját. Tehát ezen az áttételen keresztül, de mégis tükröződik a fennálló társadalmi-politikai rend (pl. „Te kubai diák vagy. Én budapesti diák vagyok. Ő afrikai diák.” SzMNY. 1: 37).

Sokatmondó a tanított foglalkozások listája is. Elsőként jelenik meg a *tanár*, de ez természetesen a tantermi kommunikáció feltételeit szolgálja, majd a *munkás*, a *mérnök* és az *orvos* (SzMNY. 1: 40). A munkás nem meglepő módon felülreprezentált, a gyakorlatoknak és történeteknek is állandó alanya, leginkább az átlagembert jeleníti meg. Különösebb funkció nélkül is szerepel például egy futballmérkőzés leírásában: „Kovács Zoltán fiatal m u n k á s . Nagyon szereti a futballt. A barátja, Kiss Péter egy híres csapatban futballozik” (SzMNY. 2: 122).

Nagyobb szinten, feltűnőbben, de szintén a választáshoz, a feldolgozható anyagból való válogatáshoz tartozik az egyes témakörök szerepeltetése. Egy mai tankönyvhöz képest szembetűnő a mezőgazdasági és ipari szókincs nagy aránya vagy a gyárakról szóló olvasmány megjelenítése, ami nem magyarázható kizárólag a szaknyelvi felkészítés egyik ágával. A gazdaság témájához tartozó szókincs korabeli fontosságára enged következtetni, hogy itt mutatja be a tankönyv a szókincsbővítés egyik módját, a szócsaládok létrehozását szóképzés és összetételek segítségével az *alak*, a *gyárt*, a *fejlődik*, az *ipar*, a *nemzet*, a *szomszéd*, a *forrás*, és a *nyersanyag* esetében (SzMNY. 2: 187).

5.2. Az ideológia mint gondolkodásmód. Egyes esetekben a politikai rendszer nem csupán a rendszerhez kapcsolódó szókincs megjelenésén keresztül fejeződik ki, hanem a tankönyvben megalkotott nyelvi struktúrák mögöttes erejeként, tartalmában módosítja az azokról való gondolkodást. Ilyenek az ideológiával átítatott példamondatok, hiszen a magyarázatok azt mutatják meg, hogy mik egy adott kifejezéshez fűződő legközvetlenebb asszociációk. A másik idetartozó jelenség, amikor egy szöveget vagy példamondatot tartalmában befolyásol a társadalmi háttér, tehát az adott, eleve politikát tükröző kifejezések használata olyan összefüggésbe kerül, amely a politikai nézet erősítésére hivatott.

A szómagyarázatok, példamondatok tehát a nyelven keresztül képeznek le egy gondolkodásmódbeli összefüggést. A második kötet harmincadik oldalán a *falú* és a *paraszt* együttes magyarázata kiemeli az összefüggésrendszer másik tagjaként a gyárban való munkát mint a földön való munka ellentétét („A *parasztok* nem városban laknak, hanem *falun*, nem gyárakban dolgoznak, hanem a *mezőn*, *földeken*.” SzMNY. 2: 30). A *fejleszt* ige asszociációja az ország előrehaladásával kapcsolatos: „A termelőségvetkezetek az elmúlt években elsősorban az állattenyésztést *fejlesztették*.” (SzMNY. 2: 113). A *sors* magyarázata a negatív oldaláról történik, és

benne egy ideológia szerinti társadalmi osztály emeltetik ki: „Régen a parasztoknak nehéz életük, rossz *sorsuk* volt.” (SzMNy. 2: 168).

Az olvasmányok esetében előfordul, hogy a tankönyv már kész mintát kap, és egy olyan felfogást, szövegmodellt vesz át, amely ideológiával befolyásolt: például Lúdas Matyi történetében vagy a Történelmi lecke című olvasmányban. A szövegvilág fontos eleme az adott osztályokba tartozás, ez úgy képződik meg a szövegben, mint a cselekmény indukálója. Lúdas Matyi történetében a kor sztereotípiájának felel meg Döbrögi elnyomóként való bemutatása, míg Matyi családja a másik pólust, az elnyomottakat képviseli. A Történelmi lecke felvillanó képekre, mozaikokra tagolódik, de minden egységben megfigyelhető a rendszer szempontjából történő társadalmi értékelés. I. István bemutatásakor, ahol maga az uralkodói névelem is árulkodó, azt tudjuk meg, hogy az utána „következő évszázadokban, a fokozatosan kialakuló feudális rendszerben a nép élete egyre nehezebbé vált”. Mátyás király halálának következményei is megegyezők a retorika szerint: „a parasztok élete annyira nehezzé vált, hogy 1514-ben Dózsa György vezetésével fegyvert fogtak uraik ellen” (SzMNy. 2: 224).

Nem csupán a történelmi, de a gazdasággal vagy a falusi élettel kapcsolatos részek felépítésében lévő logikai viszonyok is az ideológiának megfelelően működnek. Megjelenik az olvasmányok retorikájában a negatív múlt és a pozitív jelen szembenállása: többek között az a példa, amely egy magyar falu múltját és jelentét állítja szembe ellentétek sorával (SzMNy 2: 93). A pozitív változásokra épülő gondolatsorokat a könyv nemcsak alkalmazza, de ennek visszaadását a diákoktól feladatban el is várja: „Szerkesszen mondatokat a megadott szavak felhasználásával! – felszabadulás, Magyarország, élet, megváltozik, óta” (SzMNy. 2: 92).

Megfigyelhető a forrásszöveg elvárások szerinti transzformálása is: Salamon története például egy népmesével kerül összefüggésbe, Salamon megnevezése helyett egy *igazságos király* történeteként. A mese felé transzformálást jelzi az illusztráció is (SzMNy. 2: 136).

6. Összegzés. A Színes magyar nyelvkönyv példázza az ilyen típusú munkák időnek való kitettségét. Elemzésemmel nem arra kívántam rámutatni, hogy mely vonások vagy tényezők kiküszöbölésével lehet időtálló egy nyelvtanító munka, hanem éppen az derült ki, hogy az időtállóság nem lehet célként kitűzendő feladat, hiszen egy nyelvkönyv magán hordozza keletkezése korának nyelvállapotát, annak rendszerbeli és társadalombeli összefüggésrendszerével együtt. A bemutatott tankönyv esetében látható volt, hogy a tanított szókincs és témák a külső világ reprezentációját adják, dokumentálják is azt. Ezen kívül szintén a nyelvi produktumokon keresztül, a szövegek struktúrájában lelhető fel az adott korszakra jellemző gondolkodásmód. A szókincs kiválasztott példáit újabb nyelvkönyvekben megnézve látható volt, hogy a nyelvi változás mibenléte ezek alapján nem egyértelmű, más könyvek másként ítélik meg, hogy mik a diákok számára tanítandó kifejezések.

Felvethetőnek tartom azt is, hogy ez a tankönyvírók által sugallt elérendő regisztértől függ, és például a szerzők életkora alapján (akár látszólagosidővizsgálattal is) lehetne árnyalni a mostani megfigyeléseket, megjeleníteni az attitűdök változását.

Hivatkozott irodalom

- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZŐKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- FODOR ISTVÁN 2004. Gondolatok a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásához. *Magyar Nyelv* 100: 234–236.
- GEDEON MÁRTA 2011. A magyar nyelvkönyvek az idő fogságában. *Őrszavak. Magyarságismereti tanításmódszertani folyóirat szórványban élőknek. A Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetségének online lapja*. [http://www.nyeomszsz.org/\[-\]orszavak/pdf/07_gedeon_m_magyar_nyelvkonyvek.pdf](http://www.nyeomszsz.org/[-]orszavak/pdf/07_gedeon_m_magyar_nyelvkonyvek.pdf) (2015. 11. 17.)
- PRILESZKY CSILLA 1998. A Színes magyar nyelvkönyv általános célkitűzései. In: GIAY BÉLA – NÁDOR ORSOLYA szerk., *Magyar mint idegen nyelv. Hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény*. Janus – Osiris Kiadó, Budapest. 399–407.
- PUSZTAI FERENC 2003. Lexikográfiai kérdések és válaszok az átdolgozott Magyar értelmező kéziszótárban. *Magyar Nyelvőr* 127: 362–369.
- SZITA SZILVIA – PELCZ KATALIN é. n. *MagyarOK 1. Szójegyzék a MagyarOK első kötetéhez. Glossary to MagyarOK Volume 1*. http://magyar-ok.hu/docs/MOK1_glossary_all.pdf (2015. 11. 22.)
- SZITA SZILVIA – PELCZ KATALIN é. n. *MagyarOK A2+. Szójegyzék a második fejezethez. Glossary to Chapter 2. Glossar zu Kapitel 2*. [http://magyar-ok.hu/docs/MOK2_glossary\[-\]2.pdf](http://magyar-ok.hu/docs/MOK2_glossary[-]2.pdf) (2015. 11. 22.)
- SzMNy. = *Színes magyar nyelvkönyv I–II. Egységes jegyzet külföldiek részére*. ERDŐS JÓZSEF – KOZMA ENDRE – PRILESZKY CSILLA – UHRMAN GYÖRGY. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
- ÚSzMNy. = ERDŐS JÓZSEF, *Új Színes magyar nyelvkönyv. Magyar–angol szójegyzék. (Hungarian–English word-list)*. Kiadó és évszám nélkül [http://termino.bme.hu/alap/\[-\]lex_huen.pdf](http://termino.bme.hu/alap/[-]lex_huen.pdf) (2015. 11. 22.)